

Ayasofya Büyük Levhalarının Fotoğraf ve Gravürler Üzerinden Geçmişten Günümüze Durumu

The Status of Hagia Sophia Big Roundels From Past to Present Through Photographs and Engravings

Ahmed Zahid Çelebi¹ 



Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ahmed Zahid Çelebi, (Ar. Gör.),
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk İslam
Sanatları Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
E-posta: zahidcelebi@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0731-3945

Başvuru/Submitted: 15.01.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
09.02.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
20.02.2021

Kabul/Accepted: 21.02.2021

Atıf/Citation: Çelebi, Ahmed Zahid. (2021).
Ayasofya Büyük Levhalarının Fotoğraf ve
Gravürler Üzerinden Geçmişten Günümüze
Durumu. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic
Review* 11/1, (Mart 2021): 209-242.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2021.862115>

öz

Ayasofya sanat tarihi için önem arz eden, mimarlarca aşılıma çalışılan bir yapı iken siyasi tarih bağlamında ise ele geçirilmeye ve üzerinden siyasal mesaj verilmeye çalışılan bir yapı olmuştur. Fatih Sultan Mehmed tarafından bir cami haline getirildiği günden beri içerisindeki İslami unsurlarla var olagelmıştır. Bunlardan en dikkat çekenlerin başında da hattat ve musikîşinas Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılan levhalar gelmektedir. Mustafa İzzet Efendi'nin levhaları Ayasofya'nın restorasyonu ile birlikte asılmadan önce yerlerinde Teknecizâde İbrahim Efendi'ye ait hat levhaları bulunmaktaydı. 1934 yılında müzeye dönüştürülen Ayasofya'nın hatları yerlerinden indirilmiş ve birçoğu çevre müzelerle dağıtılmıştır. Mustafa İzzet Efendi'nin levhaları da aynı muameleye maruz kalmış fakat dışarı çıkarılması mümkün olmamıştır. Bu süreçte zeminde bekleyen levhalar, indirilmesinin üzerinden 15 sene geçmesinin ardından gönüllüler tarafından yerine asılmıştır. Bu makalede Teknecizâde'nin levhaları, dönemin gravürleri üzerinden tespit edilmiştir. İzzet Efendi'nin levhalarının hikayesi ve sanatsal özellikleri ele alınmıştır. Ayasofya Camii'nin müzeye çevrilmesinden sonra yerlerinden indirilen levhaların, kamuoyu ve ilgili kurullarca tartışılan durumu ortaya konmuştur. Levhaların tekrar yerlerine asılmasında çaba sarf eden kişiler ve tanıklıkları ile ilgili bilgiler derlenip bir araya getirilmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya, Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Teknecizâde İbrahim Efendi, Celi sülüs, Hat sanatı

ABSTRACT

The Hagia Sophia Holy Grand Mosque is an important work of architecture in art history. Moreover, many architects have tried to match or exceed its greatness. In the context of political history, it is a structure that many people have tried to capture and bestow with a political message. The Islamic elements of the structure have existed ever since it was turned into a mosque by Fatih Sultan Mehmed. The most striking of these elements are the roundels written by Kazasker Mustafa İzzet Efendi, a calligrapher and musician. Before the signs of Mustafa İzzet Efendi were hung in the building as part of the restoration of the Hagia Sophia, the structure was adorned

with works of calligraphy by Teknecizâde İbrahim Efendi. Many of the works of calligraphy in the Hagia Sophia, which was converted into a museum in 1934, were removed from their original places and sent to surrounding museums. The roundels of Mustafa İzzet Efendi were also subjected to the same treatment, but it was not possible to remove them. As a result, they were left on the ground until they were hung by volunteers 15 years after they were unloaded. This paper shows that Teknecizâde's paintings had a strong influence on the engravings of the period. This paper discusses the stories and artistic style of İzzet Efendi's roundels. After the Hagia Sophia Mosque was turned into a museum, the situation of the roundels that had been taken down from their original places was revealed. Information about the people who attempted to hang the roundels in their original places and their testimonies were compiled and evaluated.

Keywords: Hagia Sophia, Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Teknecizâde İbrahim Efendi, Jali thuluth, Islamic calligraphy

EXTENDED ABSTRACT

This essay discusses the roundels produced by Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876), which are affixed to the large columns of the Hagia Sophia Holy Grand Mosque. Mustafa İzzet Efendi was a prominent Ottoman figure in the world of art and politics. He was also a composer, neyzen (the person who plays ney instrument), poet, and calligrapher. He provided inscriptions for many buildings and produced hundreds of works of calligraphy in Ottoman cities, including Istanbul, Bursa, and Cairo.

Plates written by Teknecizâde İbrahim Efendi (? - 1674) hung in the same place where the giant roundels with diameters of 7.5 meters belonging to Mustafa İzzet Efendi were hung. Although Teknecizâde İbrahim Efendi practiced aklâm-ı sitte with Hasan Üsküdârî (d.1614), little is known about his life. Considering that he wrote the Hagia Sophia roundels, he is thought to be one of the most well-known calligraphers of his period.

The appearance of the Teknecizâde roundels inside the mosque are documented in the engravings of travelers. It is evident that the engravings were mostly created from similar angles and display similar minor errors. Although these engravings are important in the history of art, particularly Islamic art, they do not reflect the fine details of calligraphy. Rather, they give the roundels an amateur appearance. When we examine the lines depicted by travelers and painters in the Ottoman Empire throughout history, we come across a similar general picture. People who drew the texts based on their limited understanding of calligraphy, often used a complex approach to the works in terms of lines and dimensions. However, these pictures and engravings are important proof of the existence of writings, as the date they were drawn.

Transforming the mosque into a museum was a political decision that can be debated. The calligraphy roundels were removed from their original places, for the purpose of highlight the structural features. Interestingly, only Islamic elements were removed from the building, but not Christian elements. If the transformation of the mosque into a museum was based on the idea that "Hagia Sophia neither belongs to the Christian world, nor the Islamic world, but rather to humanity," as has been stated, then the Islamic calligraphy works should also be preserved.

It is known that engravers often have problems incorporating calligraphy scripts into

their drawings, and often they produce complex, distorted, and unrealistic depictions. Even engravings created by the architect Gaspare Fossati—who carried out the restoration of Hagia Sophia, Teknecizâde İbrahim Efendi, and Mustafa İzzet Efendi roundels—were painted carelessly. Fossati even identified the wrong places of the “Ali” and “Osman” roundels in the post-restoration drawing.

This study considers all of the engravings depicting Teknecizâde İbrahim Efendi’s roundels. Furthermore, by analyzing various published works, we have identified and collected more than ten Hagia Sophia engravings, focusing on the engravings of Mustafa İzzet Efendi. Additionally, all information about the repairs, removal, and re-hanging of Hagia Sophia roundels has been compiled and presented alongside a number of unpublished archival photographs.

Finally, this paper discusses the removal of the Kazasker paintings. In addition, we show that the roundels were removed in pursuance of the decision of The Directorate General of Foundations, despite the opposition of the Ministry of Education and the Directorate of Istanbul Museums. Photographs and documents indicate that the roundels were neglectfully stored on the ground for years. Finally, we point out that the re-hanging of the roundels was realized as a result of the effort and support of a few volunteers who influenced public opinion and took responsibility.

Giriş

Bu çalışmada kapsam olarak Ayasofya'nın kubbesini taşıyan büyük payelerinde yer alan Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876)'ye ait levhalar belirlenmiştir. Mustafa İzzet Efendi Osmanlı Devleti'nde 19. yy.da yaşamış, sanat ve siyaset dünyasında isminden söz ettirmiş isimlerden biridir. Devlet adamlığının yanında aynı zamanda bestekâr, neyzen, şair ve hattat kişiliğiyle de tanınmaktadır. İstanbul, Bursa, Kahire gibi Osmanlı şehirlerinde pek çok bina kitabesini ve yüzlerce hat eserini yazmıştır.¹

Mustafa İzzet Efendi'ye ait 7,5 metre çapında olan devâsâ boyuttaki levhaların yerinde öncesinde Teknecizâde İbrahim Efendi (? - 1674) tarafından yazılan levhalar bulunmaktaydı. Teknecizâde İbrahim Efendi hakkında oldukça sınırlı mâlûmat bulunmaktadır. Hasan Üsküdârî'den (ö.1614) aklâm-ı sitte meşk ettiği bilinmekle birlikte hayatına dair kaynaklarda detaylı bilgiye rastlanmamaktadır. Ayasofya levhalarını yazdığı göz önünde bulundurulursa döneminin gözde hattatlarından biri olduğu düşünülmektedir.²

Teknecizâde levhalarının cami içerisindeki görünümelerini seyyahların gravürleri vasıtasıyla müşâhede edebilmekteyiz. Gravürlerin çoğunlukla benzer açılardan ele alındıkları ve yine benzer ince hatalarla çizildikleri düşünülünce, çizerlerinin eline geçen, geçmiş döneme ait bir başka gravür vasıtasıyla bir esinlenme ve üretim kültürü oluşturulduğu düşünülebilir.

Bu gravürler sanat tarihi açısından önem arz etmekle birlikte hat sanatının ince ayrıntılarını yansıtmamakta, olsa olsa levhaların kabataslak görünümünü vermektedir. Tarih boyunca seyyah ve ressamın Osmanlı coğrafyasında resmettikleri hatları incelediğimizde genel itibariyle benzer bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Yazıları algılayabildikleri kadarıyla resmeden bu kişiler çoğunlukla karmaşık bir biçimde çizgiler ve boyutlarla eserleri ele almışlardır. Bununla birlikte bu resim ve gravürler çizildikleri tarih itibariyle yazının mevcudiyeti hakkında önemli bir kanıt teşkil etmektedir.

Bugüne dek bu konu üzerinde yapılan çalışmalara bakıldığında erken tarihli olarak Erdem Yücel'in makaleleri görülmektedir. Ayasofya'nın geçirdiği onarımlar ve Ayasofya Camii'nin müze oluşuna dair içeriği kapsamlı çalışmaları bulunmaktadır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal (ö.1957) levhaların durumu ve yerlerine tekrar asılması hakkında birinci ağızdan tafsilatlı bilgiler sunmaktadır. Levhaların meydana getirilmesi sürecinde çalışanlara ne kadar ücret verileceğinden, fırça ve boyaın adet ve tutarlarına kadar tüm bilgiler arşiv belgelerinde kayıt altındadır. Bu konuda en etraflıca çalışma Talip Mert tarafından yayınlanmıştır. Hasan Fırat Diker'in Ayasofya onarımlarıyla ilgili doktora çalışması konu hakkında yapılmış en hacimli çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bugüne dek Teknecizâde İbrahim Efendi'nin levhalarının da ele alındığı Ayasofya gravürlerinden birkaç tanesi çeşitli çalışmalarda yayınlanmıştır. Sayıları ondan fazla olan bu gravürler tespit edilip bu çalışmada bir araya getirilmiştir. Levhaların Ayasofya onarımlarıyla

1 M. Uğur Derman, "Mustafa İzzet, Kazasker", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 304.

2 Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 46.

olan ilişkisi, yerlerinden indirilme ve tekrar asılmasıyla ilgili tüm bilgiler derlenip bir araya getirilmiş, daha önce yayınlanmayan bir takım arşiv fotoğrafları eşliğinde sunulmuştur.

Mustafa İzzet Efendi'nin Ayasofya içerisinde kubbe yazısı ve mihrap kısmında büyük levhaların benzeri olan sekiz adet küçük levhası mevcuttur. Bununla birlikte Mustafa İzzet Efendi'nin levhaları dışında camide daha başka birçok levha ve yazı bulunmakla birlikte diğer yazılar çalışmamızda konu edilmeyecektir.

Teknecizâde İbrahim Efendi Levhaları

Ayasofya'nın içerisini görebildiğimiz en eski tarihli gravürler 17. yy.ın sonlarına doğrudur. 15. ve 16. yy.dan herhangi bir gravür elimize ulaşmış değildir. 17. yy. gravürlerinde Ayasofya sütunlarında dikdörtgen biçimde görmeye başladığımız levhalar Teknecizâde İbrahim Efendi tarafından yazılmıştır. Bu levhalar Lafzatullah, İsm-i Nebi ve çehar yâr-ı güzîn olmak üzere altı adettir. Levhaların camiye asılma tarihiyle ilgili muhtelif bilgiler mevcuttur. Evliya Çelebi (ö.1682), *Seyahatname*'sinin Ayasofya bölümünde asılan levhalardan bahsetmekte, fakat hattat olarak Teknecizâde İbrahim yerine, sehven olsa gerek, Teknecizâde Mustafa adını vermektedir. Caminin dört bir tarafında güzel yazılı eserler olduğundan bahseden Evliya Çelebi, Teknecizâde'nin Allah'ın ismi, Peygamberimizin ve dört halifenin isimlerini Sultan IV. Murad Han'ın (1623-1640) fermanıyla yazdığını söylemektedir. Yazıların Ahmed Karahisarî (ö.1566) tarzında yazılmış olduğunu ve kendine has anlatım diliyle insanın yapacağı şey olmadığını, eliflerin boyunun onar arşın olduğunu belirtmektedir.³

Dönemin levhaları hakkında bilgiye ulaşabildiğimiz bir diğer kaynak Ayvansarâyî Hüseyin Efendi'nin (ö.1786) *Hadikatü'l-Cevâmi* adlı 1768 tarihli eseridir. Ayvansarâyî, celi levhaların Teknecizâde İbrahim Efendi tarafından yazıldığını ve Lafzatullah levhasında 1060/1650 tarihinin olduğunu belirtmektedir. Yine ayrıca Müstakimzâde Süleyman Efendi (ö.1788) de celi levhaların Teknecizâde İbrahim Efendi tarafından yazıldığını doğrulamaktadır.⁴

3 Nihat Yalçın, *Evliya Çelebi'nin Dilinden Ayasofya* (İstanbul: Rumuz Yayınevi, 2014), 70.

4 Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 46. ; Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi' İstanbul Câmîileri ve Diğer Dinî-Sivil Mimari Yapılar* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 42.



Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Resim 1. Grelot'un Ayasofya Gravürü⁵

Ayasofya'nın camiye çevrilmesinden sonraki iç yapısına dair en eski gravür 1671 yılında İstanbul'a gelen seyyah Joseph Grelot tarafından yapılmıştır. Yapının mimari detaylarına çiziminde yer verirken Teknecizâde'nin yazılarını görmezden gelmiştir.⁶

5 Guillaume-Joseph Grelot, *Illustrations de Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople, enrichie de plans levés par l'auteur sur les lieux, et des figures de tout ce qu'il y a de plus remarquable dans cette ville* (1680, Bibliothèque nationale de France).

6 Yasemin Dönmez, *Ayasofya Külliyesi'nin Hat Levhaları ve Kitabeleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 23.

Ayasofya her yüzyılda seyyahların gözde mekânlarından olmuştur ve Grelot'un ardından İstanbul'a gelen pek çok seyyah tarafından yine resmedilmiştir. Bunlardan bir diğeri İsveç kralı tarafından İstanbul'a gönderilen Cornelius Loos'dur. İsveç Krallık ordusunda istihkâm subayı olan Loos, çizim konusunda oldukça yeteneklidir. Detaylara verdiği önemle bilinen Loos'un bu özelliği 1711 yılında yaptığı Ayasofya çizimlerinde görülebilmektedir. Ufak tefek hataları haricinde Ayasofya'yı tüm yapısal özellikleriyle betimleyen Loos, Teknecizâde'nin bugün bilinen ilk gravürlerini de resmetmiştir. Tamamı doğru olmamakla birlikte harekelendirmelerine kadar yazıların bütününde büyük bir özen ve dikkat görülmektedir. Bu gravürler bize levhaların 18. yüzyıldaki durumlarıyla ilgili önemli bir referans teşkil etmektedir.⁷



Resim 2. Cornelius Loos tarafından resmedilmiş Ayasofya gravürü.⁸

7 Karin Ådahl, *Cornelius Loos in the Ottoman Empire: Drawings for the King of Sweden* (İstanbul: Swedish Research Institute in Istanbul, 2019), 28.

8 Cornelius Loos, *Hagia Sofia, Istanbul. Interiör.* (1711, National Museum, Stockholm).



Resim 3. Cornelius Loos tarafından resmedilen Teknecizâde levhaları.⁹

D'Ohsson'un *Osmanlı İmparatorluğunun Genel Tablosu* adıyla, 1787'de Paris'te yayınlanan kitabında yer verdiği Ayasofya gravürü, üst galeriden caminin o günkü haline dair önemli ipuçlarını barındırır. Sütun başlıkları, korkuluklar ve halı desenlerine kadar ince detayları aksettiren d'Ohsson, Teknecizâde levhalarıyla ilgili detaylardan da kaçınmamıştır. Mihrap

9 Loos, *Hagia Sofia, Istanbul. Interiör*.

sütununun sağında bulunan dikdörtgen levhada celî sülüs ile ‘Allah celle celâluhu Ğaniyyün’ ve ‘eşhedü en lâ ilâhe illallah’, sütunun sol tarafında ‘ve eşhedü enne Muhammeden Resûlullah’ ve ‘Muhammed Resûlullah’, kuzey yönündeki sütunlarda ‘Ömer’ ve ‘Ali radiyallahu teala anhu’, güney tarafındaki sütunlarda ise ‘Osman’ ve ‘Ebubekir’ yazdığı görülmektedir. Teknecizâde levhalarını gösteren diğer gravür betimlemelerinden bazı farklılıklar arz eden bu gravürde yazılar hat kaleminden çıkmış bir görüntü arz etmektedir.¹⁰

Mihrap üstü yarım kubbeye gözüken dikdörtgen biçimli levha, diğer başka gravürlerde de gözükmekle birlikte, resimler incelendiğinde burada detaylarıyla seçilmektedir. Henry Bartlett’in 1838 tarihli, Allom’un 1839 tarihli ve Fossati’nin Ayasofya onarımından önceki 1848 tarihli gravürlerinde de görülmekte fakat okunamamaktadır. Yakından incelendiği zaman söz konusu levhada Nur Sûresi’nin 35. Ayetinin ilk iki ve son iki durağın bir kısmı haricinde yazıldığı görülmektedir. Bu durum mealen anlam bozukluklarına yol açacağından gravürde levhanın gerçek dışı bir tasvirinin yapılmış olması muhtemeldir.¹¹



Resim 4. Ignatius d’Ohsson’un 1787 tarihli gravürü. Üst galeriden.¹²

10 Dönmez, *Ayasofya Külliyesi’nin Hat Levhaları ve Kitabeleri*, 25.

11 Hasan Fırat Diker, *Belgeler Işığında Ayasofya’nın Geçirdiği Onarımlar* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010), 85.

12 Ignatius Mouradega d’Ohsson, *Tableau général de l’Empire othoman, divisé en deux parties, dont l’une comprend la législation mahométane; l’autre, l’histoire de l’Empire othoman.* (1787, Library of Congress).

Restorasyonu üstlenen Gaspard Fossati'nin Ayasofya'yı resmettiği gravürleri 1852 yılında kitap halinde basılmıştır. Bu gravürler Ayasofya'nın iç ve dış yapısıyla alakalı oldukça detaylı çizimler barındırır. Restorasyon öncesinde Teknecizâde'nin, sonrasında ise Kazasker'in levhalarının asılmasıyla birlikte her iki halini de barındıran çizimleri mevcuttur. Yapının yenileme işini üstlenmesine rağmen Fossati, Teknecizâde'nin 'Ali' ve 'Osman' levhalarını yanlış bir biçimde birbirlerinin yerine yerleştirmiştir.¹³



Resim 5. Fossati'nin restorasyon öncesi çizimi.¹⁴

13 Gaspard Fossati, *Aya Sofia, Constantinople: as recently restored by order of H. M. the sultan Abdul-Medjid* (London: R& CColnagni & Co, 1852).

14 Fossati, *Aya Sofia, Constantinople*, fl. 24.

Kazasker Mustafa İzzet Efendi Levhaları

Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde Ayasofya Camii tarihinin o güne dek en kapsamlı restorasyonu yapılmıştır. Tahta çıktığından beri cami ile yakından alakadar olan ve bakım-onarım işlemleri yaptıran Sultan Abdülmecid, 1847 yılında caminin büyük restorasyonunu, mimar Gaspard Fossati'ye devretmiştir. Hâlihazırda var olan Teknecizâde'nin altı adet levhasının yerine caminin tamiriyle birlikte yazıların da yenilenmesi talep edilmiş, bu iş için de dönemin önemli hattatlarından biri olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi uygun görülmüştür.¹⁵

Hat sanatı tarihinde ayrı bir yere sahip Ayasofya Camii yazıları Mustafa İzzet Efendi'nin en meşhur eserlerindedir. Kubbeyi taşıyan sütunlarda asılı büyük levhalar haricinde, mihrap duvarında sekiz adet levhası daha bulunmaktadır. Bu levhaların içeriği büyük levhalarla aynı olmakla birlikte onların farklı bir terkiple yazılmış halleridir. Bununla birlikte Nur Suresi'nden bir bölümü içeren kubbe yazısı da yine ona aittir.

O günün tekniğiyle bu denli büyük bir levha yapımı görülmemiştir. İç kubbe kemerlerinin kasnakla birleştikleri yerlere asılmış olan yuvarlak formlu bu levhaların çapları 7,5 metre, yerden yükseklikleri 13 metre, kalem genişliği 35 cm, hareketlerin kalem genişliği ise 10 cm'dir.¹⁶

Ayasofya tamiri için Sultan Abdülmecid'den alınan irade öncesinde cami için birtakım keşifler yapılmıştır. Tamir sırasında yapılan masraflar, masraf defterlerinde titizlikle kayıt altına alınmıştır. Yalnızca Ayasofya yazılarıyla ilgili olmayan bu defterler, restorasyonun diğer safhalarıyla ilgili de kıymetli bilgiler içermektedir. Tamir işinde kaç kişinin çalıştığı, nakkaşlara verilen ücretler, levhaların maliyeti, boya ve fırçalara ödenen miktar ve ne renk hangi özellikte boya kullanıldığına varana kadar birçok detay bu defterlerde işlenmiştir. Bu defterlerin ilki 1847, sonuncusu ise 1849 tarihlidir.¹⁷

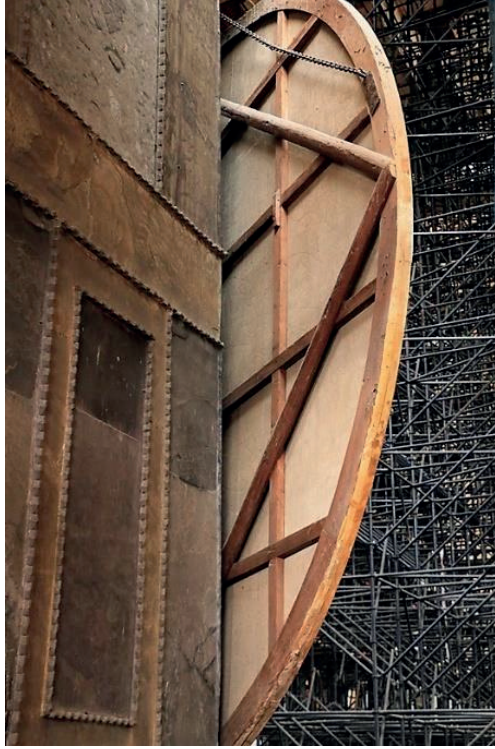
Hattatların ücretleri yevmiye olarak değil, mâhiye (aylık) olarak ödenmiştir. İşçilikleri cami dışında yapılan levhalar, parçalar halinde Ayasofya'ya getirilip burada bir araya getirilmişlerdir. Levhaların marangoz işlerini kimin yaptığı belli olmamakla birlikte bu işlerle ilgili başka detaylar mevcuttur. Levhalar hafif ve dayanıklı bir ahşap türü olan ihlamurdan imal edilmiştir. Devâsâ boyutlardaki bu levhaların hafif olması gerekliliğiyle birlikte bir diğer tehlike de nemdir. Yerden yüksekte olan bu levhalar yükselen nem neticesinde oluşabilecek eğilip bükülmelere karşı yine ihlamur ağacının neme karşı dayanıklılığı sayesinde bütün olarak kalabilmiştir. Levha kasnakları şeklini koruması amacıyla arkalarından da destekler vasıtasıyla sağlamlaştırılmıştır.¹⁸

15 Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Mesâil-i Mühime [İ. MES. MHM.]*, 670.; Erdem Yücel, "Ayasofya Onarımları ve Vakıflar Arşivinde Bulunan Bazı Belgeler", *Vakıflar Dergisi* 10 (1973), 220.

16 Talip Mert, "Ayasofya Hattatı Kadıasker Mustafa İzzet Efendi", *Ayasofya Müze Yıllığı* 14 (2014), 18.

17 Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Defterleri [E.V.]*, 13132; Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Defterleri [E.V.]*, 13505.

18 Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Defterleri [E.V.]*, 13483.



Resim 6. Levhanın kasnağının arka taraftan görünüşü.¹⁹

Levhalarla ilgili Sadaret'e yazılan belgeler de Mustafa İzzet Efendi ve yazı takımı hakkında bilgiler içermektedir. Tamiri hâlen devam etmekte olan büyük Ayasofya Camii'nde, Lafza-i Celâl, İsm-i Celil-i Hazreti Nebevi ve çehar yâr-ı güzîn efendilerimizin isimlerinin yazılı olduğu büyük boyutlu levhaların yenilenmesinin gerektiği belirtilmekte, bu levhaların yeniden yazılıp asılması işinin ikinci İmam Mustafa İzzet Efendi'ye tevdi edildiği dile getirilmektedir. Mustafa İzzet Efendi'nin celî yazıları yeniden yazmakla kalmayıp, Hasan ve Hüseyin (r.a.) isimlerini de ayrıca yazı takımına ilave etmiş olduğu kayda geçmektedir. Yine belgeye göre İzzet Efendi'nin birkaç aydan beri bu iş için çok fazla çalışarak hepsini tamamladığı belirtilmiş, levhaların çok büyük olmaları ve İzzet Efendi'nin de bunların tanzimi noktasında gösterdiği gayret padişahın ihsanına lâıyk bulunmuştur. Cami gelirinden veya olmazsa vakıflar bütçesinden Mustafa İzzet Efendi'ye münasip miktar atıyye ihsan edilmesi ricası 1265/1848 tarihli belgede sunulmuş olup Sadaretçe icabına bakılması istenmektedir.²⁰

Sadaret'in konuyu saraya arzında tamiri devam eden Ayasofya'nın levhalarının Mustafa İzzet Efendi tarafından tamamlanmış olduğu belirtilip durumdan övgüyle bahsedilmiştir. İzzet

19 Dönmez, *Ayasofya Külliyesi'nin Hat Levhaları ve Kitabeleri*, 58.

20 BOA, *İ. MES. MHM.*, 692; Talip Mert, "Ayasofya Levhaları", *Arşiv Dünyası* 10 (2007), 59-60.

Efendi'ye 100.000 Kuruş atıyye ihsanı için padişah iradesi nasıl çıkarsa ona göre muamele edileceği belirtilerek tezkire yazılmıştır. Sadaret'in tezkiresi Sultan Abdülmecid tarafından görülmüş ve takdir edilmiş, istenen 100.000 kuruş atıyye uygun görülüp, mucebince amel edilmesi istenmiştir.²¹

Çapı bu denli büyük, kalem ile yazılması mümkün olmayan celi yazılarda hattatın yazıyı öncelikle uygun bir boyutta kağıda yazması ardından kareleme metodu şeklinde isimlendirilen teknikle büyütmesi gereklidir. Hat sanatında bir hattatın maharetini gösteren yazılardan birisi de böyle büyük ve uzaktan seyredilecek yazılardır. Hattatın burada harflerin formlarıyla, büyüklük-küçüklükleriyle oynaması gerekmektedir ki insanlar mekâna girdikleri zaman yazılar sanki ellerinin altındaymışçasına onu seyredibilsinler. Sülüs yazıyı büyüttüğümüz zaman celi sülüs yazıyı elde edemezsiniz; celi yazı istif, levha boyutu veya fiziksel mekân gibi şartlara göre harflerin bünyeleriyle oynamaya izin verir. Mustafa İzzet Efendi'nin levhalarının Ayasofya'yla uyum içerisinde, mimariyle bütünleşmişçesine seyri de bu etkenlerin uygun şekilde yerine getirilmesiyle mümkün olmaktadır.

Hattatın 1849 tarihli imzası, Hüseyin levhasının altında damla görünümündedir ve “*Ketebehû es-Seyyid el-Hâc Mustafa İzzet İmâmü's-Sânî li-Emîri'l-Mü'minîn Abdülmecîd Hân 1265.*” yazmaktadır.²² Levhaların içlerinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Ihlamur ağacından imal edilmiş kasnaklara gerilmiş çuha zemin, özel bir teknikle koyu yeşil renge boyanmış, üzerine yazı zerendud tarzında yazılmıştır.²³

Levhaların Yerlerinden İndirilmesi

Ayasofya'yı müzeye dönüştüren kararname 24.11.1934 yılında imzalanmış ve bu kararname ile vakfiye lağvedilip yapının bakım bütçesi kamuya yüklenmiştir. Kararname içerisindeki muğlak ifadeler, ileriki dönemde Ayasofya'nın bakımı, idamesi ve yenilenmesi noktasında diğer pek çok kültür varlığı gibi yaşayacağı belirsizlik ve ilgisizliğe sebep olmuştur.²⁴

Mustafa İzzet Efendi'nin levhaları da bu süreçte İstanbul Evkaf Müdürlüğüne yerlerinden indirilmek istenmiş ve Sultanahmet Camii'ne koyulması planlanmıştır. Bu olay epeyce yankı bulmuş ve izleyen yıllarda da tartışmalı bir mevzu halini almıştır. Zamanın İstanbul Müzeleri Genel Müdürü Aziz Ogan (ö.1956), Kültür Bakanlığına yazdığı yazıda levhaların yerlerinden indirilmelerinin çok zor olduğunu ve Sultanahmet Camisinin kapılarından içeriye sokulmalarının da kolay olmayacağını belirtmiştir. Bu işin üstesinden gelebilecek kişiler bulununcaya kadar levhaların yerlerinde bırakılmalarını, eğer kesinlikle indirileceklerse zeminde sergilenmesi hususunu Bakanlığa sunmuştur.²⁵

21 BOA, *İ. MES. MHM.*, 693; Mert, “Ayasofya Levhaları”, 60.

22 Ek 15.

23 Dönmez, *Ayasofya Külliyesi'nin Hat Levhaları ve Kitabeleri*, 60.

24 Diker, *Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar*, 114.

25 Erdem Yücel, “Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 78 (1992), 197.

Ayasofya'nın müze olarak tanzim edilmesinde görevli olan komisyon üyelerinin yazısında da aynı görüş savunulmuştur:

*"Ayasofya Müzesinden indirilen Mustafa İzzet (Kazasker) tarafından yazılmış büyük levhalar çok değerli Türk eserleridir. Bunlar Evkafça istenildiği gibi Sultan Ahmet Camiine götürülecek olursa binanın mimari görünümünü engelleyecektir. Bu güzel eserlerin zayi olmaması için Ayasofya Hünkâr Mahfeli çevresinde, uygun bir yere bir buçuk metre aralıklarla iki sıra halinde düzenlenmesi yerinde olacaktır."*²⁶

Sultanahmet Camii iç kısmının Ayasofya'dan küçük oluşu levhaların görünümünü etkileyeceği ve güzelliğini bozacağı konusunda endişelere sebep olmuştur. Maarif Vekâleti ise Ayasofya'nın kilise olduğu kadar İslami unsurlarıyla aynı zamanda bir cami olduğu konusunda görüş belirtmiş, müzeye çevrildikten sonra her iki devrinin bir arada sergilenmesini ve levhaların, zeminin uygun bir yerine yerleştirilmesini talep etmiştir.²⁷ Ayasofya ile özdeşleşen ve onu bir cami vasfına bürüten etmenlerden olan, 1849 yılından itibaren yerlerinde asılı duran levhalar, 1935 yılında alınan karar neticesinde Evkaf Müdürlüğüne indirilmiştir.²⁸

Çapları 7.5 metre olan devâsâ boyutlu levhaların kapıdan nasıl dışarı çıkarılacağı yere indirildikten sonra akıllara gelmiş, en büyük kapı olan Ayasofya imparatorluk kapısından dahi geçirmek mümkün olmamıştır. Yazı zeminlerinin kasnaklarından sökülüp taşınması ardından tekrar monte edilmesi gündeme gelse de, neyse ki vicdanlı bir takım kimseler tarafından bu girişim engellenmiş, levhaları yerlerinden indiren işgüzarlarca da bu fikri uygulamak göze alınamamıştır.²⁹

Vakıflar idaresince yerlerinden indirilen yazı levhalarının zeminde, Hünkâr mahfilinin etrafında ikili olarak birer buçuk metre aralıklarla yerleştirilmesi planlanmıştır. Mekânın bir cami kimliğinden sıyrılıp müze haline dönüştürülmesi için epeyce çaba gösterildiği anlaşılmaktadır. Merkezde bulunan, kubbe altındaki meydanın da teşhir alanı olarak düşünüldüğü ancak daha sonra levhaların çok fazla yer kaplayacağı ve dışardan gelen gün ışığını engelleyeceği düşünüldükten bu fikirden vazgeçildiği görülmektedir.³⁰

Ayasofya için yapılacak birtakım işler hakkında İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'ne Maarif Vekilliği'nce yazılan 1939 tarihli yazıda Mustafa İzzet Efendi'nin yere indirilen levhaları hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Levhalardan hasar görenlerin tamiri ve bakımı, bununla birlikte uygun bir noktada teşhir edilmesi talep edilmektedir. Bu durum levhaların Ayasofya içerisinde sergilenmesi için herhangi uygun bir yer bulunmadığını ve âtil vaziyette bir kenarda bekletildiklerini ortaya koymaktadır.³¹

26 *İstanbul Âsâr-ı Atika Müzeleri'nin 20000/140 sayılı yazısı* (04 Şubat 1935).; Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler".

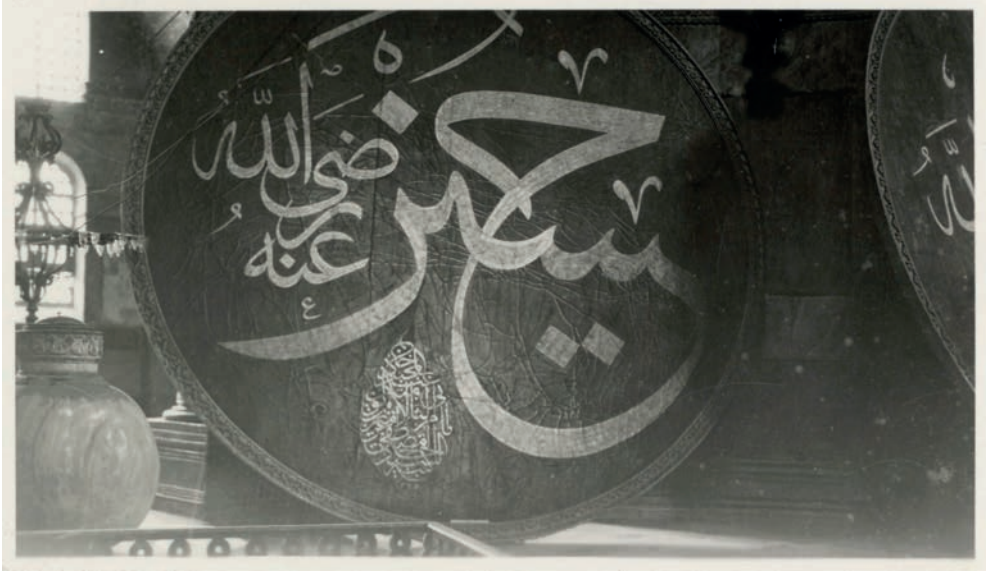
27 *Maarif Vekaleti, Müzeler Dairesi'nin 90788 sayılı yazısı* (13 Mart 1935).

28 Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler", 199.

29 Diker, *Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar*, 117.

30 Diker, *Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar*, 118.

31 Diker, *Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar*, 120.



Resim 7. Zeminde bir köşeye yaslı halde bekletilen levhalar.

Uzun bir sürenin ardından İbrahim Alâeddin Gövsa (ö.1949), 1949 yılı Ocak ayında Hürriyet gazetesinde yazdığı ‘Ayasofya Levhaları’ adlı yazısında konuyu gündeme taşımıştır:

*“Ayasofya’nın müze haline konulması sırasında her biri nefis bir Türk eseri olan köşelerdeki altı muazzam levhanın da yere indirilmiş olduğunu göremek üzülmüştüm. Binanın bir zamanlar Hıristiyan mabedi olduğunu gösteren resimlerin ve haçların muhafazası nasıl tabii ise Türk ve İslam mabedi sıfatıyla taşıdığı hatıraları da olduğu gibi muhafaza etmek öylece zaruri değil miydi? On sene kadar önce Maarif Baş Müfettişi sıfatıyla müzeye ait bir meseleyi tahkik ederken levhaların duvar kenarlarında ve adi tahta iskelelere iştirilmiş olarak sürüklendiklerini gördüm. Levhaların yerlerindeyken kapıdan çıkıp çıkamayacaklarını ölçmek mümkün iken teşebbüsün gayet cahilane bir hoyratlıkla yapılmış, sonra da kapıdan çıkarabilmek için arkaları alçılı olan kalın mukavvaları bükme yüzünden bir tanesinin kırılmış olduğunu müşahade ettim. Meseleye dair o zamanlar Maarif Vekilliğine verdiğim rapor çok etraflı ve delillere müstenit idi. Geçen gün hayretlere düşerek ve tâ içimden yanarak öğrendim ki o nefis levhalar hala yerlerde sürüklenmektedir ve kararlaştırılmış olmakla beraber onları yerlerine asmak imkânı el’an bulunamamıştır”.*³²

32 İbrahim Alâeddin Gövsa, “Ayasofya’nın Levhaları”, Hürriyet (25 Ocak 1949).



Resim 8. Ayasofya'nın levhalar indirildikten sonraki hali.³³

Ayasofya'da o tarihe dek yerde bekleyen levhalar, bu yazı üzerine tekrar gündeme gelmiştir. Hat sanatının eşine sıkça rastlanmayan bu eserlerinin bakımsız ve kimsesiz şekilde yerlere

33 Pierre Iskender, *Hagia Sophia, study of light, Istanbul, Turkey* (1948, Dumbarton Oaks Research Library and Collection HS.BIA.1733), S.II-S-1.8 (48).

birakılması, devrin sanat gönüllülerini derinden üzmüş, Alâeddin Gövsa'nın da yazısıyla tekrar tartışılan levhalar, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın girişimleri neticesinde tekrar yerlerine asılmıştır. İbnülemin, levhaların kıymet bilmez bir takım şahıslar tarafından indirilip bir kenara koyulduğunu ve hatta bazılarının zedelendiğini dile getirmektedir. Tekrar asılması için uğraştıklarını fakat başarılı olamadıklarını, nihayet Ayasofya müze müdürü Muzaffer Ramazan Bey ile konuştuklarında bütçeleri olmadığı, para bulunması halinde asabileceklerini söylemiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi ve Nazif Çelebi gerekli parayı temin etmiş ve Ekrem Hakkı Bey'in nezaretinde levhalar tamir görmüştür. 28 Ocak 1949 tarihinde de levhalar yerlerine asılmıştır.³⁴

Milli Eğitim Bakanlığı'nca, Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'ne yazılan yazıda izinsiz şekilde indirilen levhaların yerlerine asılması için bir danışma kurulu oluşturulup karar verilmesi talep edilmiştir. Kurul sekiz defa bir araya gelmiş, toplantıda levhaların yerlerinden indirilmesinin, verilen ortak karar sonucunda gerçekleştiği kayıtlara geçmiştir. Kurul üyelerinin çoğunluğunun levhaların yerlerine tekrar asılmaması yönünde görüş bildirdiği görülmektedir. Buna sebep olarak yapının mimarisini kapatması gösterilmiştir. Sonucun açıklandığı 28.1.1949 tarihinde kurulun herhangi bir kararına gerek kalmadığı, ihalesi yapılan işin sonuçlanıp levhaların yerlerine asıldığı belirtilmiştir.³⁵

Sonuç ve Değerlendirme

Ayasofya'ya girildiğinde mekâna bir cami hüviyeti kazandıran devasa boyutlu Kazasker levhalarının indirilmesi hikâyesi, kimileri için bir gurur vesilesi ve başarıyken, kimileri içinse bir hüsrân ve mağlubiyet olmuştur. Caminin müzeye dönüştürülmesi siyasal yönetimin bir kararıdır ve tartışılabilir. Bununla birlikte yapıyla bütünleşen hat levhalarının müze amacıyla yerlerinden indirilmesi, sebep olarak ise caminin yapısal özelliklerini gizlediğinin öne sürülmesi, alınan kararı trajik kılmıştır. Kaldı ki müzeye çevrilirken yapının Hıristiyan unsurlarından değil yalnızca İslami unsurlarından arındırıldığı tespit edilmiştir. Bu karar gerçekten söylendiği gibi, 'Ayasofya ne Hıristiyan âlemine ne İslam âlemine aittir, insanlığa aittir' düşüncesiyle gerçekleştirilmiş olsa, içerisindeki İslam hat eserleri de korunur ve gelen ziyaretçilerin seyrine açılırdı. Fakat hat sanatının ve yerine aynısı muhtemelen bir daha konulamayacak olan bu levhaların bir sanat olarak görülmediği anlaşılmaktadır. Müze dönüşümünün, yönünü Batıya doğru çevirmiş bir ülkenin aldığı siyasi bir karar olduğu anlaşılmaktadır. Maalesef ki levhalar da bu kararın bir kurbanı olmuştur.

Bu çalışmada Teknecizâde İbrahim Efendi levhalarını, Ayasofya'yı ziyaret eden yabancıların gözüyle anlatan bütün gravürler bir araya getirilmiştir. Gravür sahiplerinin hat levhalarını çizimlerine yansıtıran sorun yaşadıkları, çoğunlukla karmaşık, bozuk ve gerçek dışı tasvirlerde buldukları görülmüştür. Ayasofya'nın restorasyonunu gerçekleştiren mimar Gaspare Fossati tarafından meydana getirilen gravürlerde dahi Teknecizâde ve Mustafa İzzet Efendi levhalarının

34 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), 161.

35 Diker, *Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar*, 122.

özensizce resmedildiği anlaşılmaktadır. Restorasyon sonrası çiziminde asılan yeni levhaları gösteren Fossati, 'Ali' ve 'Osman' levhalarının yerlerini de yanlış yerde göstermiştir.

Mustafa İzzet Efendi levhalarının teknik ve sanatsal özellikleri, arşiv belgeleri ve yapılan tüm çalışmalar ışığında makalenin ilerleyen kısmında derlenip ortaya konmuştur. Son bölümde Kazasker levhalarının yerlerinden indirilmesi hakkındaki tartışmalar ele alınmıştır. Maarif Vekâleti ve İstanbul Müzeler Müdürlüğü'nce aksi yönde görüş belirtilmesine rağmen levhalar Evkaf kararıyla yerlerinden indirildiği tespit edilmiştir. Levhaların zeminde yıllar boyunca bakımsız şekilde bekletildiği fotoğraf ve belgelerle ortaya konmuştur. Yazıların yerlerine tekrar asılmasının, mevzuu gündemde tutup kamuoyu oluşturan ve nihayetinde sorumluluk alan birkaç gönüllü insanın emekleri ve destekleri neticesinde gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ådahl, Karin. *Cornelius Loos in the Ottoman Empire: Drawings for the King of Sweden*. İstanbul: Swedish Research Institute in İstanbul, 2019.
- Ayvansarâyî, Hüseyin. *Hadikatü'l Cevâmî' İstanbul Câmîileri ve Diğer Dinî-Sivil Mimarî Yapılar*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [E.V.]*. 13132. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [E.V.]*. 13505. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [E.V.]*. 13483. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Mesâil-i Mühime [İ. MES. MHM.]*. 670. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Derman, M. Uğur. "Mustafa İzzet, Kazasker". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/304-305. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Diker, Hasan Fırat. *Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010.
- Dönmez, Yasemin. *Ayasofya Külliyesi'nin Hat Levhaları ve Kitabeleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Fossati, Gaspare. *Aya Sofia, Constantinople: as recently restored by order of H. M. the sultan Abdul-Medjid*. London: R& CColnagni & Co, 1852. <http://nrs.harvard.edu/urn-3:DOAK.RESLIB:10669172>
- Gövsâ, İbrahim Alâeddin. "Ayasofya'nın Levhaları". *Hürriyet* (25 Ocak 1949).
- Grelot, Guillaume-Joseph. *Illustrations de Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople, enrichie de plans levés par l'auteur sur les lieux, et des figures de tout ce qu'il y a de plus remarquable dans cette ville*. 1680. Bibliotheque nationale de France. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b2300065x/f6.item.r=grelot>
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Hattatlar*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.

- Iskender, Pierre. *Hagia Sophia, study of light, Istanbul, Turkey*. 1948. Dumbarton Oaks Research Library and Collection HS.BIA.1733, S.II-S-1.8 (48). <http://id.lib.harvard.edu/images/olvwork480108/um-3:DOAK.LIB:3708330/catalog>
- Loos, Cornelius. *Hagia Sofia, Istanbul. Interiör*. 1711. National Museum, Stockholm. <http://collection.nationalmuseum.se/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=61046&viewType=detailView>
- Mert, Talip. “Ayasofya Hattatı Kadıasker Mustafa İzzet Efendi”. *Ayasofya Müze Yıllığı* 14 (2014).
- Mert, Talip. “Ayasofya Levhaları”. *Arşiv Dünyası* 10 (2007).
- Mouradga d’Ohsson, Ignatius. *Tableau général de l’Empire othoman, divisé en deux parties, dont l’une comprend la législation mahométane; l’autre, l’histoire de l’Empire othoman*. 1787. Library of Congress. <https://www.loc.gov/item/05007776>
- Sa’deddin, Müstakimzâde Süleyman. *Tuhfe-i Hattâtîn*. ed. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Yalçın, Nihat. *Evliya Çelebi’nin Dilinden Ayasofya*. İstanbul: Rumuz Yayınevi, 2014.
- Yücel, Erdem. “Ayasofya Onarımları ve Vakıflar Arşivinde Bulunan Bazı Belgeler”. *Vakıflar Dergisi* 10 (1973).
- Yücel, Erdem. “Belgelerin Işığı Altında Ayasofya’nın Müze Oluşu İle İlgili Bazı Gerçekler”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 78 (1992).
- İstanbul Âsâr-ı Atika Müzeleri’nin 20000/140 sayılı yazısı* (04 Şubat 1935).
- Maarif Vekaleti, Müzeler Dairesi’nin 90788 sayılı yazısı* (13 Mart 1935).

Ekler



Ek 1. Restorasyon öncesi Ayasofya iç mekanı ve Teknecizâde İbrahim Efendi'nin hat levhaları, Domenico Pronti, G.H. Delin, 1786-88.



Ek 2. Kadınlara ayrılan üst kat kısmından Teknecizâde İbrahim Efendi'nin hat levhaları.
Stratford Canning, Victoria Albert, 1809.



Ek 3. Thomas Allom'un Ayasofya iç mekan gravüründe özensiz şekilde çizdiği hat levhaları, 1838.



Ek 4. 1821-47 arası tarihlenen Ayasofya çizimi, suluboya. Prosper Marilhat, Rijksmuseum.



Ek 5. Gerçek dışı öğeleriyle Ayasofya iç mekanı. Carlo Bossoli, 1840.



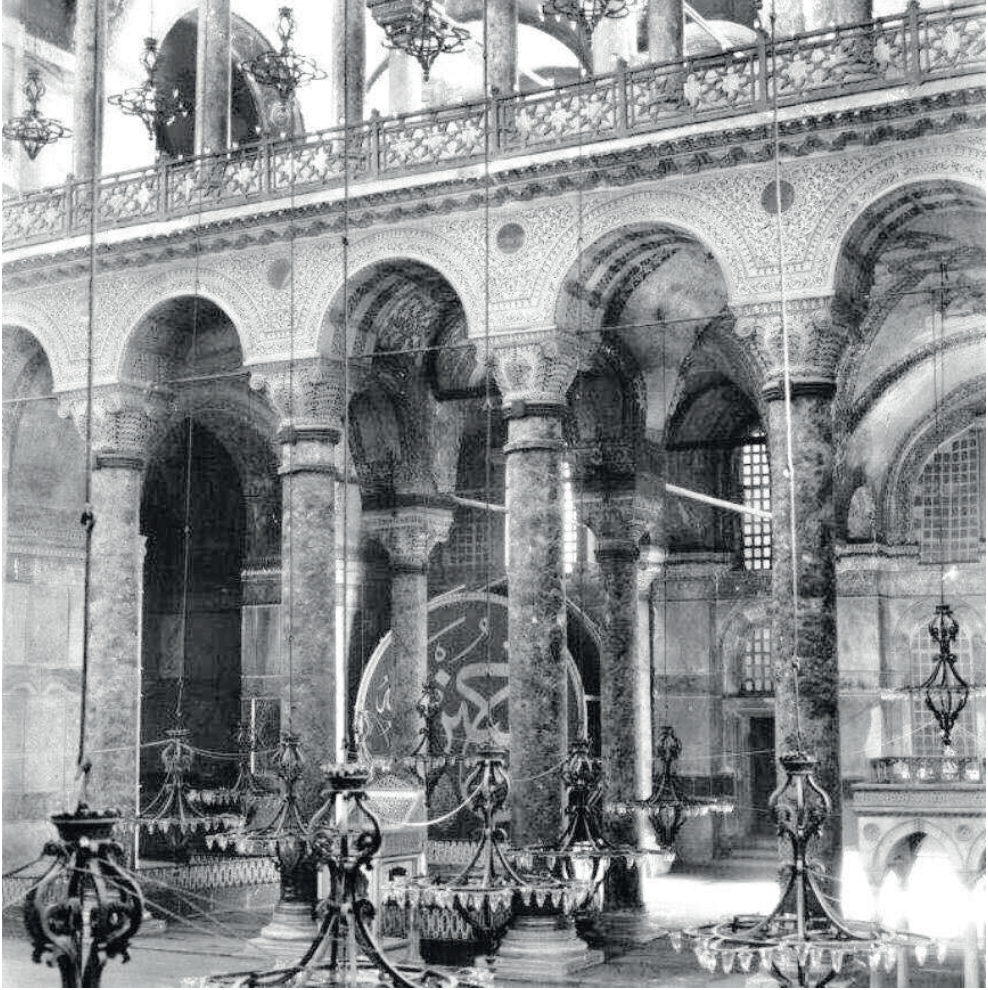
Ek 6. Üst kat ve Teknecizâde levhaları. W.H.Bartlett, Julia Pardoe, 1838.



Ek 7. Restorasyon sonrası görünümü içeren bu Fossati çiziminde Kazasker levhalarının yerleri yanlışır. Harvard University, Dumbarton Oaks Research Library.



Ek 8. Fossati'nin elinden çıkma bu yağlı boya tabloda levhaların yerleri doğru verilmiştir. Sothebys.



Ek 9. Ayasofya zemin seviyesi ve imzalı Kazasker levhası.



Ek 10. Levhalar yere indirilmesi esnasında.



Ek 11. Hat levhaları indirilen Ayasofya. Dumbarton Oaks Research Library.



Ek 12. Abdullah Biraderler, 1875-1880.



Ek 13. B. Kargopoulo, 1875.



Ek 14. Sébah & Joaillier, 1890.



Ek 15. Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin Ayasofya levha imzası.